

Езиков израз на олфакторните възприятия в балканския ареал и извън него

Мая Александрова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

В статията сравняватся лексеми, обозначаващи запаха, в първоначално в балканските, а също и в славянските, германските, романските, балтийските, келтските и другите езици. Предлагатся им класификация по различни параметри: по произхождению относително индоевропейского корня; по семантике и семантическому развитию; по обозначению восприятия посредством определенных органов чувств или их смешения. Результаты изучения индоевропейского корпуса лексем, служащих для обозначения *олфакторного восприятия*, показывают, что первоначальные ядерные лексемы со значением *пахнуть/запах* – **bhrh₁g-ro* ‘пахнущий’, **g^{wh}reh-* ‘дышать, пахнуть’ и *h₃ed-* / *h₃d-* – дополняются и расширяются лексемами со значением ‘дуть, веять, сдувать’, ‘воздух, дышать’, ‘испаряться’, ‘дымиться, тлеть’, ‘чувствовать, ощущать’, ‘отмечать, замечать’, ‘пыхтеть, накалять’, ‘качать, трясти’, ‘ударять, ранить’ и др. Тот факт, что в неиндоевропейских языках также имеются общие номинации для ‘дышать’, ‘дуть’ и ‘запах’ (например, в семито-хамитских и тюрко-татарских языках), свидетельствует о существовании еще одной языковой универсалии.

The article analyses the lexemes denoting smells, first in the Balkan, then in the Slavic, Germanic, Romance, Baltic, Celtic and other languages. The lexemes are classified into groups according to different criteria: by origin in relation to an Indo-European root; by semantics and semantic development; names expressing perception through the senses; mixing of the senses, etc. The results of the study of Indo-European lexemes indicating *olfactory perception* show that the initial proper Indo-European words for *миризма/миризма* – **bhrh₁g-ro* ‘smelling’, **g^{wh}reh-* ‘breathe, smell’ and *h₃ed-* / *h₃d-* are complemented and extended by lexemes meaning ‘blow’, ‘air, breathe’, ‘exhale’, ‘smoke, smoulder’, ‘feel’, ‘note, notice’, ‘pant, getting hot’, ‘shake’, ‘hit, hurt’ and others. The fact that non-Indo-European languages also have common names for *breathe*, *blow* and *smell* (e.g. the Hamito-Semitic or Turkic-Tatar languages) outlines a linguistic universal.

Key words: smell, olfactory perception, classification, semantic nest, origin, development, diversity, borrowings

Ключови думи: миризма, олфакторно възприятие, класификация, семантично гнездо, произход, развитие, разнообразие, заемки

В научните среди се води дискусия за това какво точно представлява терминът *възприятие* и колко са типовете възприятия. Традиционно се смята, че има възприятия за допир, вкус, мирис, светлина и звук.

Зрението и слухът са доминиращи при човешките сетива. На тях се дължат около 95% (83% + 12%) от възприемането на света. Останалите 5% се разпределят между останалите три сетива – олфакторно (за обоняние), густативно (за вкус) и тактилно (за допир).

В нашето съвремие и в нашето културно пространство обонянието и вкусът са по-малко диференцирани и изявени от визуалните, аудитивните или тактилните сетива. Но и те имат синестетичен характер, и те оказват емоционално въздействие върху човека, макар и малко по-специфично.

Културните различия несъмнено оказват влияние върху възприятията, в това число и олфакторните. Етнолозите твърдят, че обонянието при „примитивните“ народи е много по-изявено, отколкото при „цивилизованите“. Възможността на човека да възприема и интерпретира миризми е изиграла роля във филогенезата, подобна на тази на животните. Миризмите носят знание за непосредственото и за по-далечното обкръжение. Чрез миризмите може да бъде препратена информация на километри разстояние. Обонянието ни пази от развалена храна или от пожари. Ароматът на вкусни ястия отключва отделянето на слюнка или стомашни секрети. Миризмите влияят на сексуалното поведение и на избора на партньор (Глой 2014: 128). Миризмата на тела, дрехи или помещения носят информация или събуждат спомени за места и хора, които човек би искал, или пък не, да „помирише“ отново.

Сред всички пет сетива олфакторното възприятие е най-силно свързано с емоциите и чувствата. Обонятелната ни система е от най-старите в мозъка ни и изпраща информация, която управлява емоциите, паметта и поведението ни. Миризмите могат да ни възбудят, да ни окрилят, или пък да предизвикат страх, нежелание, дори когато съзнателно не искаме това.

Ние не разполагаме с класификация на основните миризми (освен обозначенията за приятна / неприятна и неутрална миризма). За по-точно описание свързваме миризмата с обектите, които я излъчват. В повечето случаи това са цветя, плодове, дървесни миризми, като тези на мимина сълза, роза, люляк, ябълки, лимони, или силни животински миризми, като тези на мускус, амбър и др. Използваме сравнения като: „мирише на море“, „на гора“, „на пролет“. Впечатляващ е фактът, че често говорим за миризмите безлично: „мирише на пържено“, „мирише на хубаво“. Миризмите най-общо не отключват интенционални чувства като гняв, агресия, завист, те въздействат на общата сетивност, като причиняват приятно или неприятно усещане. Според съвременни изследвания слабите невронни връзки между лимбичната система, която отговаря за възприемането на миризми и която се намира в дясната мозъчна хемисфера, и зоните на

Брока и Вернике, които отговарят за пораждането и разбирането на речта и които са в лявата хемисфера, са причина за липсата на същински олфакторен речник, способстващ за правилната идентификация на миризмите (Холц 2007: 189–190).

Смесването на сетивата е отбелязано от Асенова и Дукова, например в италианския *sentire* означава ‘чувствам’, но и ‘чувам’, както и в гръцкия фразеологизъм *Ακόβω μιά μυροδιά* ‘чувам = усещам миризма’ (Дукова, Асенова 2013: 62). Вероятна причина за това смесване е първоначалното значение на ие. **s(e)nt-ie/o-* или **s(e)nt-(e)i*, което отбелязва всички усещания. Именуването на всички сетива с една и съща дума е отбелязано от Ерих фон Хорнбостел, който пише, че в едно африканско племе съществува специална дума за „виждам“ и още една, която е обща за „чувам“, „докосвам“, „мириша“ и „вкусвам“. Според този автор „няма значение заради точно кое от сетивата ми аз в тъмнината съм попаднал в свинарника“ (Хорнбостел 1925: 290–297). Примери за тази универсалия могат да се намерят в различни езици, например в азерски *ijlamak* означава ‘мириша’ и ‘усещам вкус’ (Хенинг 1916: 55); в езика тао (от аустронезийските езици) *faḍik* означава ‘миризма’ и ‘вкус’, както и в мандарин, в който *weidao* има същите две значения (Лий 2010: 111).

Класификация на наименованията, свързани с олфакторното възприятие:

Наименованията за миризма могат да бъдат класифицирани по различни начини. Един възможен критерий е по **качество** – за неутрална, добра и лоша миризма. Всички индоевропейски езици имат глаголи с общо значение като ‘усещам, възприемам миризма’ и ‘издавам, отделям миризма’. Освен това съществуват и глаголи със специализирано антонимично значение ‘мириша приятно / неприятно’. Лексемите за „миризма“ са силно емоционално натоварени, факт, който се отнася в по-малка степен за лексемите за „вкус“, и почти никак за тези за останалите сетива. Според обстоятелствата и често с различна интонация и изражение на лицето, ние говорим за приятни или неприятни миризми. Някои лексеми са се специализирали в посока „приятна миризма“, а други – в посока „неприятна миризма“, като англ. *fragrance* ←→ *stench*, бълг. *ухание* ←→ *смад*. Друго развитие от „приятна миризма“ към „неутрална миризма“ се наблюдава в гр. *μυρίζω, μυροδιά*¹.

Други възможни класификации, на които се спираме тук, са: по произход спрямо ие. корен; по семантика и семантично развитие; наименования, отразяващи възприемане чрез сетивата и смесване на сетивата.

¹ Поради ограниченото място в настоящето издание тази класификация е налична като част от нашия по-голям труд за подправките в етнолингвистичен аспект.

1. По произход

Същински ие. лексеми за *мириша*, *миризма*:

-ие. корен **h₃ed-/*h₃d-* ‘мириша’, който в лат. е *odor* (Де Ваан 2008: 425–426). Гр. *ὄδμη* ‘благоухание, дъх’ < *ὄζω* ‘мириша, ухаей’, е родствено с лат. *odor* ‘миризма’, *odefaciō*, *ol(e)faciō*, *oleō*, *olēre* ‘мириша’ (вероятно *-d* първоначално е свързано здраво, впоследствие под влияние на *oleum* става *-l*) (Покорни 1959: 772–773). От тях произлизат: итал. *odore*, фр. *odeur*, исп. *olor*, лит. *uodžiu*, *uosti*, латв. *uōžu*, *uōst*, арм. *hot*, алб. *āmë* ‘миризма, приятна и неприятна’. Според Ю. Покорни производното значение на **od-* ‘противене, нежелание, омраза’ може да бъде свързано с първичното като ‘неохота, нежелание следствие на миризма’ (Покорни 1959: 773);

-ие. корен **b^hrh₁g-ro-* ‘миришец’ (Де Ваан 2008: 238) > лат. *fragrō*, *-āre* ‘мириша силно, издавам (сладка) миризма’ (Покорни 1959: 163), нар. лат. **flagrare*, с дисимиляция от лат. *fragrare* ‘издавам/отделям миризма’, протоитал. **fragro-*, *flair* ‘миризма, приятна и неприятна’, стфр. *flaire* ‘миризма’, особено в лова ‘миризма, усещане за мирис’, фр. *flairer*, англ. *fragrant*. Същият корен в германските езици се развива към: нем. *Bracke* ‘ловджийско куче, което търси следата по миризма, хрътка’, англ. *brach* ‘същ.’ (Клуге 1957: 95);

-ие. корен **g^{wh}reh₁-* ‘дишам, мириша’, изведен от Ю. Покорни от стинд. *jighrāti*, *ghrāti* ‘мириша, възприемам миризма’, прич. *ghrāta-*, *ghrāṇa-* ‘миризма, приятна и неприятна’, *ghrāṇā* ‘нос’, *ghrāti-* ‘миризма’, гр. *ὀσφραίνομαι* ‘мириша, чувствам, усещам’ (< **odes* ‘миризма’ + **g^{wh}hr-*) (Покорни 1959: 495).

2. По семантика и семантично развитие

1.1. Лексеми, с вътрешна форма от *въздух*, *дишам*, *духам*:

Ольфакторните възприятия са пряко свързани с въздуха, чрез който се пренасят миризмите. При човека (и при бозайниците въобще) органите на обонянието са свързани с дихателните пътища. Изследвания, извършени от британски и американски учени, установяват, че обонятелната система е тясно свързана с дишането, с честотата и бързината, с която въздухът навлиза през носа. Когато вдишваме, ние стимулираме невроните, отговарящи за обонянието в мозъчната кора, както и амигдалата и хипокампуса. В състояние на паника ритъмът на дишането се забързва, което оказва положително влияние върху мозъчните функции и прави възможна по-бърза реакция спрямо опасностите в околната среда (Зелано 2016: 12448–12467).

Връзката между дишането и олфакторното възприятие се наблюдава и на езиково равнище. Думите, с които се означава възприемането на миризма, са етимологически свързани с понятията „въздух, дишам“ (Дукова, Асенова 2013: 59). Освен това лексемите от семантичното гнездо *дишам, духам, пуша* могат да бъдат идентифицирани с *дух, душа, познавам, получавам познание*. Дишането е основен признак на живото тяло. У нас при раждането бабата акушерка духва в устата на детето, „за да се разтваря душичката му“. Сред евфемизмите за агония са: *бере душа, събира душата*. Смъртта настъпва, когато душата излезе от тялото през устата (МнЧТ 2016: 457).

-ие. корен **h₂enh₁-mo-* ‘вятър’ (Беекес 2010: 102–102)²: белор. *нюхаць*, укр. *юхати*, пол. *wąchać, woń*, чеш. *vůně, čichat*, слов. *vône, čichat*, ср. ъушкати, воњати, хърв. *njuškati, vonjati*, словен. *vonj*. Всички тези форми са от **-on, *on-s* с или без протетично *v-*. Те се съотнасят със санскрит: *aniti* ‘дишам, лъхам’, гр. *ἄνεμος* ‘вятър’ – думата е формално идентична с лат. *animus* (Фриск 1960: 105). Ю. Покорни реконструира ие. корен **an(ə)-* със значение ‘дишам’, получен чрез редукция от корена *anġhen-* ‘миризма; личност’ както в арм. *anjn*, гел. *anjin* ‘душа, същество, личност’, стнорв. *angi* ‘миризма’, алб. *anj* ‘дъх’ (Покорни 1959: 38, 39 и 43);

-ие. **d^heu-*, в санскрит *dhū-* ‘клатя, друсам’ и гр. *θύω* ‘шурм, буря’, родствено с праслав. **duhati* ‘духам’, санскрит *dhūma-*, лат. *fumus* ‘пушек, пара’. На гот. *dauns* (в повечето случаи = *ódmī* ‘благоухание, дъх’, но и *ᾠσφρησις* ‘обоняние, мирис’) е родствено със стисл. *daunn* ‘неприятна миризма’. Индоевропейските корени, реконструирани от Ю. Покорни, са: *dheues-*, *dhueš-*, *dheus-*, *dhūs-* и са свързани със значения ‘духам, дишам, разпръсвам, вея, мъгла, дъжд, прах, смърт’ (Покорни 1959: 268–271). Индоевропейците са създали небесното божество *Deus Pater* от ритуала изгаряне на мъртвите. Духовете на починалите са идентифицирани с парата в студа, с пушека, който се издига в небето. Не само индоевропейците възприемат дима като връзка между небето и земята. В някои азиатски култури той възнася душата в отвъдното (Шевалие, Геербрант 2000: 272). Тази вяра наблюдаваме хилядолетия по-късно и в традиционната народна култура на българите: душата е нещо невидимо, въздушно, дъх, дихание, на някои места тя се определя като вятър или пара (МнЧТ 2016: 457);

В *балканските, славянските, германските, романските, балтийските* и *келтските* езици наименованията от тези индоевропейски корени са добили следния облик и значение:

² При Покорни: **ane-* ‘духам, дишам’ (Покорни 1959: 38, 39 и 43)

В българския език:

- стбълг. *дъхъ* ‘вятър’, бълг. *дъх* ‘вдишаният и издишаният въздух’ и ‘миризма’; от ие. корен **dhuso-s* (БЕР 1: 466). В струс. *духъ* е означавало ‘душа, разум, настроение, вдъхновение’, но и ‘вятър, изпарение’ от праслав. **duchъ* от ие. **dheu-s-* (Черних 1999: 276). Според Ю. Покорни ие. корен е **dheues-* ‘разпръсквам, издухвам’ (Покорни 1959: 268–271), а според авторите на „Речник на индоевропейските глаголи“ е **dhues-* ‘вдишвам, издишвам’ (РИЕГ 2001: 160);
- *мириша* / *миризма* от гр. *μίρισα*, аорист на *μυρίζω* ‘мириша, ухая, воня’. Думата се среща във всички балкански езици (напр. рум. *miroase*, *mirodie*, *mirositură*) и е заемка от гръцки с произход от стгр. *μύρον* ‘благоуханно масло, парфюм’, *μυρίζω* ‘благоухая, парфюмирам’, (Фриск 1965: 273). Разпространеният от старогръцки глагол се счита за лексикален балканизъм (Дукова, Асенова 2013: 60). Стгр. *μύρον* е културна дума с неизяснена етимология (Беекес 2010: 983);
- *воня* ‘мириша лошо’ / ‘неприятна миризма’, стбълг. *вонѣ* с неутрално начално значение ‘миризма, дъх’ от ие. **h₃ed-/*h₃d-*, сродно с лат. *odor* ‘мирис’ и гр. *ὀδμή* ‘благоухание, дъх’ (БЕР 1: 176). Според нас твърде вероятно е тази дума да произлиза от друг ие. корен: **h₂enh₁-m-* ‘вятър’ (Беекес 2010: 101–102). Думата съществува във всички славянски езици: рус. *vónъ*, словен. *vônj*, ср., хърв. *vônj*, като единствено в чеш. *vůně* означава ‘приятна миризма, парфюм’. М. Сной също обяснява произхода на тази дума от ие. **h₂anh₁-* ‘духам’, чиито производни са: стинд. *ániti* ‘духам’, гр. *ánemos* ‘вятър, дъх’, лат. *animus* ‘дух, душа’, стирл. *anál*, гот. *uz-anan* ‘издишвам’³ (Сной 2015). Според нас е коректно да се разделят воня от ухая: воня от пълната степен **h₂enh₁-* с характерното за слав. езици протет. *w-*, а **oxati* от нулева степен **h₂nh₁-*. Тук коренът е *o-*, а *-xa* е суфикс, който се явява по силата на аналогия, напр. с **duhati*, както е отбелязано у Фасмер (Фасмер 1955: 234)⁴.

В гръцкия език:

- стгр. *πνέω* ‘дишам, дъхам’ и ‘мириша’. В историята на гръцкия език *πνέω* ‘дишам, дъхам’ надделява над *ψύχω* ‘духам, дишам’ (Фриск 1965: 1142). Същ. *ψῦχή* на стгр. означава ‘дъх, дихание, душа, жизнена сила, живот’, а в съвр. гр. език *ψυχή* ограничава значението си само до ‘душа’ (СТГРБР и ГБР);

³ Запазваме графиката на М. Сной.

⁴ За това уточнение благодаря на Биляна Михайлова. По-подробна информация може да се намери в ЭССЯ 25: 157–158).

- *θύμος* ‘дух’. Първоначално значението на думата е било ‘дим’, сродно с лат. *fumus* ‘дим’ и праслав. *дуть*. Развитие на значението в гръцкия език преминава през: ‘дим, дъх, полъх, дух’ (Фриск 1960: 694);
- *ἀτμός* ‘пара, пушек, мъглявина’, което е контрахирана форма от *ἀετιμός* и освен в старогръцки се среща в стинд. *ātmán-* ‘душа’ и на помня на ствиснем. *ātum* ‘Atem’ (Фриск 1960: 179–180). Според Р. Беекес ие. вербален корен е **h₂ueh₁-* ‘духам’ и той има следния развой в езиците: санскрит *vati*, гот. *waian*, ствиснем. *waen* и праслав. *ve-ja*, всички със значение ‘духам’ (Беекес 2010: 27);
- *ἄνεμος* ‘вятър’ – думата е формално идентична с лат. *animus* (Фриск 1960: 105) от ие. корен **h₂enh₁-m-* ‘вятър’ (Беекес 2010: 101–102), сродни са: санскрит *aniti* ‘дишам, лъхам’, стирл. *anal*, уелски *anadl* ‘дъх, дишане, въздух’, стирл. *animm* ‘душа’, готски *uzanan* ‘издишвам’, стнорв. *anda* ‘дишам’, стангл. *edian* ‘дишам’, арм. *anjn* ‘душа’, праслав. *vonja*.

В румънския език:

- *a duhni* ‘духам’, ‘дъхам’ (и ‘мириша лошо, воня’) – заемка от български. Същ. име *duh* със значение ‘дух, душа, вдишване, интелигентност, бърза мисъл, намерение’ е заемка от слав. *duh*. В румънския език производни на *duh* са: *duhăi* ‘мириша лошо, смърдя’ с варианти *duhni*, *duhli*, *duhli*. Формите *duhor* и *duhoare* са получени вероятно в резултат на смесване с *putoare*. Произв. *duhoare* (от стбълг. *duh+oare*) означава ‘воня, смрад’ (Чорънеску 2001: 305).

В албанския език:

- *āmë* ‘миризма, приятна и неприятна’ от протоалб. **admā*, от ие. **h₃od-meh₂*, ‘миризма’, родствени с гр. *ὀδμή* ‘миризма, ухание’ (Демирай 1997: 77). Формите *āmëz*, *āmzë* са диминутивни със суфикс *-(ë)z(ë)*;
- *fytë* ‘дъх, дишане’ и ‘миризма’. Произхожда от глагола *fryj* ‘духам, издухвам’, което е от протоалб. **sprūgnja* ‘бягам, изчезвам’ и се свързва с руското *прыгати* ‘скачам’ (Орьол 1998: 103);
- *erë* ‘вятър’, ‘миризма’, от лат. *āēr* ‘въздух’ (Орьол 1998: 89). *Mbaj erë* ‘издавам миризма; мириша’;
- *vajna të mira* ‘благоухания’, заемка от слав. (БЕР 1: 176).

Общи за славянските езици са лексемите от семантичното гнездо *дишам, духам, дъхам*. Те произхождат от праслав. корен **duxъ* и в различните славянски езици са регистрирани с множество значения: ‘дух, вятър, душа, вдъхновение, дихание, миризма (приятна и неприятна), топлина, мъжество, смелост, памет, чувство, настроение, нечиста сила’ и др. (вж по-подробно ЕРСЕ 5: 153);

- От *германските* езици шв. *lukt* и дат. *lugt* ‘миризма’ произлизат от срвиснем. *lucht* ‘въздух, дишам, мириша’ (според Фр. Клуге с неясна етимология (Клуге 1957: 448));

В *немския*:

- *Duft* ‘мирис, ухание, аромат’ (в дат. *duft*, шв. *dofit*); означава още и ‘фина мъгла’ от срвиснем. *tuft*, ствиснем. *duft* ‘мъгла, скреж, слана’ и е родствено със стнорв. *duft* ‘прах’, санскрит. *dhūpa-* ‘пара, тамян’, *dhūma-* ‘пушек, пара’, лат. *fūmus* ‘пушек’, гот. *dauns* ‘миризма’ (Бък 1998: 1026). Според Фр. Клуге *duften* се свързва с *dimpfen* ‘пуша’, а старите значения на думата (освен ‘аромат’) са ‘мъгла’ и ‘скреж’, които са диалектно разпределени (Клуге 1957: 146);
- *Rauch* ‘дим, пушек’ (в нидерл. *rook*, англ. *reek*, дат. *røg*, шв. *rök*) са от прагерм. **rauki-*, което се свързва с алб. *erë* ‘вятър’, ‘миризма’ (Клуге 1957: 586);
- *riechen* ‘мириша, уха, воня, помириквам нещо’ от ствиснем. *riohhan* ‘пуша, изпарявам, мириша; усещам миризма’. Заедно с нидерл. *rieken*, англ. *reek*, фриз. *riäka* водят до прагерм. **reukan* (Клуге 1957: 599);
- В *романските* езици: фр. *fleurier* ‘издавам дъх, мириша’, стфр. *flaor* ‘миризма, мириша, усещане за миризма’ вероятно от нар. лат. *flator* ‘миризма’ букв. ‘това, което издухва’, в класическия лат. ‘издухващ, отвяващ’ от *flare* ‘издухвам, отвявам’, което е родствено със стангл. *blawan*. Вероятен ие. корен за *flāre*: **b^hleh₁-* / **b^hlh₁-* (Де Ваан 2008: 226–227);
- В *балтийските* езици: лит. *dvokus* ‘сморд’, гл. *dvokti* ‘смордя’, родствени с *dvėkti* ‘дишам’. На лит. *dūsas* е ‘задъхване, задух’, а родствените лит. *dūsėti*, *dūsūoti*, латв. *dusēt* ‘дишам тежко’, лит. *dvāsas*, *dvasià*, латв. *dvaša* ‘дъх, дух, душа’ както при славянските езици са свързани с ие. **d^huos-* (Дерксен 2015: 148–149);
- От *келтските* езици: в бретонския: *c’houez* ‘миризма’, същата дума *c’houez* на уел. означава ‘дишам, вея, отвявам’; стирл. *bolad*, новоирл. *boladh* и *baladh* ‘миризма’ са с вероятен произход ие. **b^holo-* ‘пушек, пара’ и могат да бъдат свързани с латв. *bulš*, *bula* ‘влажен, мъглив въздух, висок пушек’ (Покорни 1959: 162).

Не е изненада, че неиндоевропейски езици също имат общи наименования за „дишам, „духам“ и „миризма“:

- арабски: رائحة *rihat* – ‘миризма’, رياح *rihun* – ‘вятър’;
- иврит: רוּחַ *ruach* – ‘вдишване, вятър, дух, гняв’, и רֵיַח *reiach* – ‘мириша, миризма’;
- Тюркско-татарските езици също притежават общ корен за комплексно наименоване на „духане, отвяване“ и „усещане на миризма,

сморд“, който се явява във вариативните форми: *ij, is, es, os, us, ut* (Хенинг 1916: 55).

1.2. Лексеми, получени чрез семантично развитие: *пуша* → *мириша* *лошо*:

-ие. корен **d^huoh₂-i-* ‘пуша’ > лат. *fētēre* ‘мириша лошо, смърдя’, родствено с *fumus* ‘пушек’ (Де Ваан 2008: 229–230, Клайн 1966: 585) > итал. *fetido* ‘зловонен’, *fetore* ‘воня, смрад’, фр. *fétide* (същ.), исп. *heder, hediondo* (същ.), англ. *fetid* ‘смърдящ’.

1.3. Лексеми, получени чрез семантично развитие: *наранявам* → *мириша*:

-ие. **smrd-eh₁-*. Според Ю. Покорни първоначалното значение на *smerd-* е било ‘хапеща миризма, воня’ (Покорни 1959: 970). Според Г. Кроонен протогерм. **smertan-* ‘наранявам’ (ствиснем *smerten*, нем. *schmerzen* ‘изпитвам болка’), са родствени с гр. *σμερδνός* ‘ужасен, заплашителен’, арм. *mart* ‘война, битка’, лат. *mordō, -ēre* ‘хапя’, лит. *smirdėti*, праслав. *smr̥děti* ‘мириша’ (Кроонен 2013: 457). Склонни сме да приемем обяснението на Г. Кроонен за произхода на *смърдя* / *смрад* в славянските и балтийските езици: праслав. **sm̥rděti*/**smardь* от ие. **smor-d-*, вариант на **smer-d-* се свързва с протогерм. **smertan-* ‘наранявам’ < ие. **smrd-eh₁-*.

- Санскрит. *gandha-* се съотнася с авест. *ganti-* ‘неприятна миризма’, стперс. *gasta-* ‘заплашителен’, новоперс. *gast* ‘лош’ и е от корен, който е видим в *gandh-* ‘удрям, наранявам’ (Бък 1998: 1024);

1.4. Лексеми, получени чрез семантично развитие: *сгорещявам, изпарявам* → *отделям миризма*:

- В германските езици: *smell* ‘мириша, издавам/отделям миризма’ вероятно е родствено със срнидерл. *smolen*. Формата в срангл. е *smelle*, в съвр. англ. *smolder* (не е регистрирана в стангл.), в нидерл. *smeulen* ‘пуша, тлея’, във флам. *smoll* ‘горещ’ (Клайн 1966: 1462). Вероятното развитие на значението е през *изпарявам* → *отделям миризма*, подобно на нем. *riechen* (Бък 1998: 1024);
- Англ. *breath* ‘миризма, ухание, смрад, издишване, пара’ < стангл. *brēp, brēp* < ие. **bher-* ‘варя’ (Клайн 1966: 197);
- Стисл. *þefr* ‘миризма’, но и ‘вкус’ е сродно със стангл. *peffan* ‘пъхтя, сгорещявам’ и с лат. *tepor* ‘топлина’, санскрит *tapas-* ‘горещина’. Развитието на значението от ‘топлина, горещина’ към ‘миризма’ и ‘вкус’ може да се обясни с изпускането на пара от храната при готвене (Бък 1998: 1023);

1.5. Лексеми, получени чрез семантично развитие: *удрям* → *отделям*
миризма:

- Нем. *stinken*, *Gestank* и англ. *stink*, *stench* са с вероятен произход гот. *stiggan* ‘удрям, сблъсквам се с’, стнорв. *støkkua* ‘скачам’ с представата, че ако нещо се удари силно в друго, се разпада на множество малки частички, изпарява се, отделя се дъх (исл. *hniss* ‘неприятна миризма или вкус’ е родствено с *hnīta* ‘удрям’) (Бък 1998 : 1024). Фр. Клуге предлага друго обяснение за разволя значението на тази дума: според него то е от първоначално *stieben* ‘разпръсквам, разпилявам’, което се доказва от израза *einen Stich haben* ‘издавам лоша миризма’ (Клуге 1957: 751);

1.6. Лексеми, получени от семантичен преход: *вдигам силен шум* → *мириша лошо*:

- Гр. *βρωμῶ* ‘мириша лошо, воня’ от стгр. *βρωμός* ‘воня, смрад’ (Фриск 1960: 275). Според Г. Бабиньотис *βρωμῶ* произхожда от стгр. *βρόμος* ‘силен шум, трясък, гръмотевица’⁵ и семантичният преход ‘вдигам силен шум’ → ‘мириша лошо’ се дължи на факта, че понякога след буря мирише лошо (Бабиньотис 2008: 391)⁶. Друго обяснение се търси от К. Бък – *βρόμα* при медицинските автори означава ‘гниене на зъб’, от корена *βιβρώσκω* ‘гълтам, ям’ (Бабиньотис 2008: 391), ‘разяждам’, но в дългителното, специално значение на ‘разяждам, причинявам гниене’ (Бък 1998: 1027).

2. Наименования, отразяващи възприемане чрез сетивата

Ольфакторното възприятие е не само едно от сетивата. То ни носи не само познание за света около нас, то е свързано с емоциите, които изпитваме, когато възприемаме различните миризми. Неслучайно някои ярки спомени, особено за моменти в детските години, са неотменно свързани с миризмите, които сме възприемали в същите тези моменти. С термини от сферата на ольфакторните възприятия се означават предчувствия, интуитивно знание, способността за правилно разчитане на признаци, оценъчна характеристика (вж по-подробно Асенова, Дукова 2013: 55–65).

Немският фразеологизъм *Ich kann jemandem nicht riechen* (букв. ‘не мога да мириша някого’) означава ‘не мога да търпя някого’. Той има български и френски еквивалент: *не мога да го дишам*, *ne pas pouvoir sentir*

⁵ Според нас тук има омонимия: *βρωμῶ* и *βρόμος* ‘силен шум, трясък, гръмотевица’. От една страна Фриск обяснява *βρωμός* като ‘воня, смрад’, от друга – старогръцко-българският речник: *βρωμῶ* ‘1. храна, ястие; 2. ядене, пиене’ (СТГРБР 1943).

⁶ У нас се казва ‘мирише на колендро’. Това е особена миризма, която се усеща след градушка или след силен дъжд, когато земята е била много суха. Според някои е миризма на озон.

qgn ‘не мога да мириша някого, не понасям миризмата на някого, изпитвам към някого силна антипатия’. Друг немски фразеологизъм *sich verduften* няма общо с приятната миризма, а с желанието ни някой да изчезне, с български вариант: *изпарявай се, изчезвай*. Френският израз *Garçon qui sent sa province* ‘Момче, което носи особеностите на своята провинция, букв. момче, което мирише на своята провинция/област/регион’ има семантична връзка с немския *Der stinkt mir gewaltig* ‘този ми смърди мощно’.

- В славянските езици: чеш. *čichati*, същ. име *čich* се съотнася с *citit* ‘чувствам, усещам’. Чешкото *čichat*, както и полското *czuć*, подобно на френски, са развили значение от *усещам, чувствам* → *мириша, възприемам миризма* (Бък 1998: 1024);
- англ. *scent* ‘аромат’ произлиза от стфр. *sentir* ‘усещам, мириша, докосвам, вкусвам’, което от своя страна е от лат. *sentire* ‘усещам, възприемам, чувствам, виждам, чувам’, лат. *sentio* ‘чувствам, усещам, възприемам’ (ЛБР 1990: 612), **sentor* ‘миризма’ (Валде 1954: 515) < ие. **s(e)nt-ie/o-* или **s(e)nt-(e)i-* ‘усещам, чувствам’ (Де Ваан 2008: 554 и Клайн 1966: 1394);
- От келтските езици: уелс. *arogl* ‘мириша’ от **are-wo-clou-* е родствено с *clywed* ‘усещам, възприемам чрез сетивата’ (Бък 1998: 1023).

3. Наименования, отбелязващи смесване на сетивата

- В немския: в срвиснем. същ. име *smak* ‘вкус’ е използвано и със значение ‘миризма’; днес *Geschmack* означава само ‘вкус’. Индо-европейският корен е **smeg(h)-* и означава ‘вкусвам’. Регистриран е само в германските и балтийските езици. Още форми от германските езици са: срвиснем. *smach* ‘вкус, миризма’, срниснем. *smak(e)* ‘вкус, миризма’, стфриз. *smakia*, исл. *smekkr* ‘същ.’. Интересно развитие се наблюдава в балтийските езици: лит. *smaguriaĩ* ‘хапка, вкусно парченце’, *smaguriauti* ‘хрупкам, отхапвам’, *smaguris* ‘показалец (пръст, с който се облизват сладки неща)’ (Покорни 1959: 967). Последната лексема (*smaguris*) е особено интересна. Тя е пряко доказателство за факта, че на върха на пръстите и в езика са концентрирани най-много нервни окончания в човешкото тяло и че сетивата за допир и вкус са неразривно свързани.
- Стангл. *swæсс*, *swess* освен ‘миризма’ означава и ‘вкус’. В съвременния английски език *smack* все още означава ‘миризма’ и ‘вкус’;
- Стилс. *þefr* ‘миризма’, но и ‘вкус’;
- Авест. *bud-* ‘осъзнавам’, ‘чувствам, усещам (глад и др.)’ означава и ‘мириша’ (Бък 1998: 1024).

Значението на лексемите за неутрална, добра и лоша миризма претърпява **развитие в посоки към разширяване и стесняване на значението:**

1. Стесняване на значението: **от неутрална към добра миризма:**

В чеш. *vůně* означава ‘благоухание, миризма’, сродно със стбългар. *воня* с неутрално начално значение ‘миризма, дъх’ от ие. **h₂enh₁-m-* ‘вятър’.

В англ. *fragrance* ‘сладка миризма’, прил. *fragrant* от лат. *fragrare* ‘мириша силно, издавам (сладка) миризма’ е от протоитал. **fragro-*, от ие. корен **b^hrh₁g-ro-* ‘мириша’.

2. Стесняване на значението: **от неутрална към неприятна миризма:**

В *българския* език (и в другите славянски езици, без чешки): *воня* ‘мириша лошо’ и ‘неприятна миризма’ се е развило от първоначално неутрално значение ‘миризма, дъх’ < ие. **h₂enh₁-m-* ‘вятър’.

В гръцкия *ζέχνω* ‘мириша лошо’ е от аор. *ῥέσσα* на *ῥίζω* ‘мириша, ухая’.

В румънския *a duhni* ‘духам’, ‘дъхам’ (и ‘мириша лошо, воня’) е заемка от български; същ. име *duhoare* (от стбългар. *duh+oare*) означава ‘воня, смрад, зловоние’.

В английския *stink*, *stench* и немския *stinken*, *Gestank*, от стангл. *stinkan* ‘усещам миризма’, същ. име *stenc*, ствиснем. *stincan*, *stank*, всички са с първоначално значение ‘неутрална миризма’.

3. Разширяване на значението: **от добра към неутрална миризма:**

Старогръцкото *μύρον* ‘благоуханно масло, парфюм’, *μυρίζω* ‘благоухая, парфюмирам’ в съвременния гръцки и български означава ‘издавам / възприемам неутрална миризма’.

Изводи:

Настоящият преглед на наименовангята на миризмите и възможните класификации показват, че:

- много от индоевропейските наименования за издаване/възприемане на миризми (освен, разбира се и същинските лексеми за ‘мириша’ – **h₃ed-* / *h₃d-* (**od-*), **b^hrh₁g-ro-* и **g^{wh}reh₁*, **g^{wh}hrē-*) са свързани с глаголи за първични усещания, напр. *горя*, *пуша*, *тлея*, *изпитвам болка*, *удрям*, *сблъсквам се*. Например: бълг. *смърдя* / *смрад*. < **smertan-* ‘наранявам’ (ствиснем. *merzen*, нем. *schmerzen* ‘изпитвам болка’); нем. *stinken*, *Gestank* и англ. *stink*, *stench* < гот. *stiggan* ‘удрям, сблъсквам се с’; стисл. *pefr* ‘миризма’ е сродно със стангл. *pefian* ‘пъхтя, сгорещявам’ и с лат. *tepor* ‘топлина’, санскрит *tapas-* ‘горещина’, исл. *hniss* ‘неприятна миризма или вкус’ е родствено с *hnīta* ‘удрям’;
- в някои от езиците лексемите за олфакторно възприятие отразяват възприемането на миризмите чрез **общии наименования за сетивност или смесването на двете сетива** – мирис и вкус – например:

- стангл. *swacc*, *swecc* освен ‘миризма’ означава и ‘вкус’. В съвременния английски език *smack* все още означава ‘миризма’ и ‘вкус’; стисл. *pefr* ‘миризма’, но и ‘вкус’;
- стесняването на значението „неутрална миризма“ се наблюдава в две посоки – към „приятна“ и към „неприятна“ миризма. Единичен е случаят на разширяване на значението – развитие от приятна към неутрална миризма (стгр. *μίρον* ‘благоуханно масло, парфюм’, *μυρίζω* ‘благоухая, парфюмирам’ в съвременния гръцки и в заемките в другите балкански езици). Лексемите за „приятна“ и „неприятна миризма“ са производни на тези за „миризма“ с префигиране на „добър“, „сладък, благ“, „приятен“, и „болен“, „лош“, „мръсен“, или са следствие на стесняване на значението. Особено интересни са лексемите за неприятна миризма с независим произход, в които първоначалното значение е ‘гнил’, ‘мръсен’, ‘болен’, ‘лош’, ‘страх’. Те са и повече на брой от лексемите за приятна миризма, сред които няма такива с независим произход⁷.

В заключение може да се каже, че индоевропейският корпус от лексеми за означаване на олфакторното възприятие показва разнообразие в развитието на семантиката в индоевропейските езици.

1. Първоначалните същински думи за *мириша/миризма* – **b^hrh_g-ro* ‘миришеш’, **g^{wh}reh₁*, **g^{wh}hrē-* ‘дишам, мириша’ и *h₃ed-/h₃d-* (който в лат. е *odor*) ‘мириша’ – са допълнени и разширени от лексеми със значение ‘духам, вея, отвявам’, ‘въздух, дишам’, ‘изпарявам’, ‘пуша, тля’, ‘чувствам, усещам’, ‘отбелязвам, забелязвам’, ‘пъхтя, сгорещявам’, ‘клатя, друсам’, ‘удрям, наранявам’ и др. Фактът, че неиндоевропейски езици също имат общи наименования за „дишам“, „духам“ и „миризма“ (напр. семито-хамитските или тюркско-татарските езици) очертава една езикова универсалия.

2. В славянските езици преобладават лексемите от семантичното гнездо *дишам, духам, дъхам*, които произхождат от праслав. корен **duxъ*, и в различните славянски езици са регистрирани с множество производни значения. По отношение на праслав. етимон **duxъ* от ие. **d^hues-* българският език не се отличава от другите славянски езици.

3. В балканските езици, както и при другите индоевропейски езици, се наблюдава разнообразие както по произход, така и по развой на лексемите за миризма. Заемките от българския в румънския (*a duhni* ‘духам’, ‘дъхам’ (и ‘мириша лошо, воня’), същ. име *duh* със значение ‘дух, душа, вдишване, интелигентност, бърза мисъл, намерение’, производните *duhăi* ‘мириша лошо, смърдя’ с варианти *duhni, duhlui, duhli*) и албанския (*vajna*

⁷ Тези лексеми са разгледани по-подробно в нашия труд за подправките, за който стана дума по-горе.

tē mira ‘благоухания’) са естествени в процеса на развой на тези езици. Очевидно е, че в румънския език славянският модел на *дишам* е изличил до голяма степен романския. Албанският език пази една доста архаична самостоятелност, при която *въздух* и *миризма* се изразяват с една и съща дума. Като цяло в балканските езици не се наблюдава особена специфика по отношение на наименованията за миризма и развитието на значенията им, с изключение на специфичното развитие на стгр. *μύρον* ‘благоуханно масло, парфюм’, *μυρίζω* ‘благоухая, парфюмирам’ в български и румънски, което се смята за лексикален балканизъм.

Библиография

- Бабиньотис 2008: Γ. Μπαμπινιώτης. *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*. Трiтiη έκδοση, Αθήνα, 2008.
- Беекес 2010: B e e k e s, R. *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden. Boston: BRILL, 2010.
- БЕР 1–7: *Български етимологичен речник*. Т. I–VII. (авторски колектив, пръв гл. ред. Вл. Георгиев), София, 1971–2013, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- БНМ 2013: *Българска народна медицина. Енциклопедия*. (Съст. и обща редакция М. Георгиев.) София, 2013, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Бък 1988: B u c k, C. *A dictionary of selected synonyms in the principal indo-european languages*. Chicago & London: The University of Chicago Press, 1988.
- Валде 1954: W a l d e, A. *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*. Zweiter Band, Heidelberg, 1954.
- Геров 3: Г е р о в, Н. *Речник на българския език*. Ч. 3. София: Български писател, 1977.
- ИБР 1968: *Италианско-български речник*. София, 1968.
- Глой 2011: G l o y, K. *Wahrnehmungswelten*. München, 2014.
- Демирай 1997: D e m i r a j, B. *Albanische Etymologien (Untersuchungen zum albanischen Erbwortschatz)*. [Leiden Studies in Indo-European 7] Amsterdam – Atlanta, 1997.
- Дерксен 2015: D e r k s e n, R. *Etymological Dictionary of the Baltic Inherited Lexicon*. Leiden, Boston: BRILL, 2015.
- Де Ваан 2008: D e V a a n, M. *Etymological dictionary of Latin and other Italic Languages*. Leiden, Boston: BRILL, 2008.
- Дукова, Асенова 2013: Д у к о в а, У., П. А с е н о в а. За интерпретацията на олфакторните възприятия в балканските езици и култури. – В: *Балканская картина мира sub specie пяти человеческих чувств*. Москва, 2013.
- ЕРСЕ 5: *Этимологический словарь славянских языков*. Выпуск 5. Под редакцией чл.-корр. АН СССР О.Н. Трубачева. Москва: Наука 1978.
- ЕРСЕ 25: *Этимологический словарь славянских языков*. Выпуск 25. Под редакцией чл.-корр. АН СССР О.Н. Трубачева. Москва: Наука 1999.
- Зелано 2016: Z e l a n o, C. et al. Nasal Respiration Entrain Human Limbic Oscillations and Modulates Cognitive Function. – *Journal of Neuroscience*, 2016, 6, 12448–12467.
- Клайн 1966: K l e i n, E. *A comprehensive etymological dictionary of the English language*. Amsterdam, London, New York: Elsevier Publishing Company, 1966.
- Клуге 1957: K l u g e, F. *Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Sprache*. Berlin: Walter de Gruyter & Co 1957.

- Кроонен 2013: Kroonen, G. *Etymological dictionary of Proto-Germanic*. Leiden – Boston: BRILL, 2013.
- ЛБР – 1990: Войнов, М., Ал. Милев. *Латинско-български речник*. София: Наука и изкуство, 1990.
- Лий 2010: Lee, A. Pei-jung. Reduplication and Odor in Four Formosan Languages. – *Language and linguistics* 11.1: 2010, 99–126. http://intranet.ling.sinica.edu.tw/files/publication/j2010_1_04_5684.pdf.
- МнЧТ 2016: *Митология на човеищото тяло*. (Съст. и научна редакция М. Георгиев.), София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2016.
- Младенов 1941: Младенов, Ст. *Етимологичен и правописен речник на българския книжовен език*. София, 1941.
- Орьол 1998: Orel, V. *Albanian etymological dictionary*, Leiden Boston, Köln: BRILL, 1998.
- Покорни 1959: Pokorny, J. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern: Francke Verlag Bern und München, 1959.
- РИЕГ 2001: *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstamm-bildungen*. Unter Leitung von Helmut Rix. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2001.
- Сной 2015: Snoj, M. *Slovenski etimološki slovar*. Tretja izdaja, Elektronska objava, Spletna izdaja на www.fran.si, Ljubljana, 2015.
- Фасмер 1953: Vasmer, M. *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Erster Band, Heidelberg: Carl Winter – Universitätsverlag, 1953.
- Фасмер 1955: Vasmer, M. *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Zweiter Band, Heidelberg: Carl Winter – Universitätsverlag, 1955.
- Фриск 1960: Frisk, H. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*. Band I, Heidelberg: Carl Winter – Universitätsverlag, 1960.
- Фриск 1965: Frisk, H. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*. Band II, Heidelberg: Carl Winter – Universitätsverlag, 1965.
- Хенинг 1916: Henning, H. *Der Geruch*. Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1916.
- Хорнбостел 1925: Hornbostel, E. von. Die Einheit der Sinne. – In: *Melos. Zeitschrift für Musik* 5, 1925.
- Холц 2007: Holz, P. Cognition, olfaction and linguistic creativity: linguistic synesthesia as poetic device in cologne advertising. – In: *Speaking of Colors and Odors*, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2007.
- Чорънеску 2001: Ciorgănescu, Al. *Dicționarul etimologic al limbii române*. București, 2001.
- Шевалие, Геербрант 2000: Шевалие, Ж., А. Геербрант. *Речник на символите*, том 1. София: ИК „Петриков“, 2000.
- СБНУ 1: *Сборник за народни умотворения и народопис*. Т. 1 и сл. София, 1889 и сл.
- ФБР 1951: Мавров, Бл. *Френско-български речник*. София, 1951.
- Черних 1999: Черных, П.Я. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. Том I. Москва, 1999.

e-mail: maya@flora-bg.net
 СУ „Св. Климент Охридски“, ФСЛФ
 бул. „Цар Освободител“ 15
 София 1504